

УДК: [904.5:572.71] (282.247.324-197.4) «8/11»

Юрій Долженко

молодший науковий співробітник відділу біоархеології
 Інституту археології Національної академії наук України
 yuriy_dolzhenko@ukr.net
 ORCID 0000-0001-9807-2835

ДРУЖИННІ (ЗІ ЗБРОЄЮ) ПОХОВАННЯ ІХ–ХІІ СТ. СЕРЕДНЬОГО ПОДЕСЕННЯ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті проаналізовано антропологічні ознаки на чоловічих черепах дружинників ІХ–ХІІ ст. із могильників с. Шестовиця, Гуцин та Оргощ (Табайка) Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Автор статті дослідив за даними краніометрії 25 чоловічих черепів з розкопок 1872, 1956, 1983 та 2018 рр. Встановлено, що збірна чоловіча група з дружинних могильників Середнього Подесення за класифікацією Т. І. Алексєєвої належить до мезодоліхокранного краніологічного типу з середньо широким обличчям, подібного до чернігівських, переяславських, київських «полян». Її зіставлено з синхронними вибірками Східної Європи.

Ключові слова: краніологія, краніоскопія, Середнє Подесення ІХ–ХІІ ст., поховання, дружинник.

Постановка проблеми та аналіз основних досліджень і публікацій. Курганні могильники Чернігівського Подесення притягували інтерес істориків та археологів ще з ХVІІІ ст. Вперше вони описані у праці О.Ф. Шафонського «Черниговского наместичества топографическое описание», виданій 1851 р. Згодом, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., розкопки курганних могильників у цьому регіоні в різний час здійснювали Д.Я. Самоквасов [44, с. 103-119], П.С. Уварова, П.М. Добровольський та ін. Але масові дослідження поховань розпочалися тільки тоді, коли у вітчизняній археологічній науці почалися масштабні дослідження пам'яток матеріальної культури Давньоруського періоду. Особливо вагомий внесок у дослідження курганних могильників Чернігівського Подесення зробили Д.І. Бліфельд, О.В. Шекун, О.П. Моця, В.П. Коваленко, О.М. Веремейчик та ін. Учасники Чернігівської обласної спелео-археологічної секції, створеної у 1970-х рр., також допомагали у проведенні розвідок та розкопок» [9, с. 431].

П.М. Покас [38, с. 123-125], орієнтуючись на археологів [3, с. 49-53; 32, с. 81-105], запропонував звернути увагу на соціальний статус померлих із Середнього Подесення (Шестовиця, Табайка, Гуцин, Клонів, Жукля, Комань), що дало йому змогу зробити висновок про змішаність антропологічних типів похованих, що є результатом етнічної неоднорідності контингенту князівських дружин у межиріччі Десни та Дніпра [38, с. 123-125]. Збірна чоловіча вибірка, яку він склав, характеризувалася мезокранною черепною коробкою та помірно широким обличчям [49, с. 220]. Але слід підкреслити, що дослідник опублікував украй малу кількість краніометричних ознак (10), а також не вказав кількість поховань кожної групи [39, Табл. 1, с. 121].

Матеріал та методика. Враховуючи, що антрополог порівнював названі вище групи за комбінаційними полігонами й не застосовував багатомірну статистику, було вирішено створити збірну групу черепів з дружинних поховань заново. Таким чином, було сформовано чоловічу вибірку, яка включала Шестовицю (14 черепів) ІХ-Х ст. [27, с. 37-47; 28, с. 51-83; 29, с. 194-195], Табайку або Оргощ (поховання 1 з сокирою, кургану 7, інв. № 6602), Гуцин (10 черепів) Х–ХІІ ст. [18, с. 29-32; 19; 50]. Жіночі поховання з названих осередків не містили зброї й переважно належали місцевим, тому не розглядаються як дружинні.

Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де ознаки нумерувалися за Р. Мартіном [52, с. 688], а назомалярний та зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми. Стат'я похованих попередні дослідники й повторно – автор визначали за особливостями будови черепа [36], тазових кісток, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на скелеті, черепі, черепних швах, зубах [33, с. 118-129] встановлювався вік [34, с. 115-121].

Результати та обговорення. Чоловіча збірна серія з дружинних могильників Середнього Подесення містить 25 поховань, характеризується великим поздовжнім та помірним поперечним діаметром черепної коробки і складається з 14 доліхокранних, п'яти мезокранних та чотирьох брахіокранних черепів. Загалом вона мезокранна, на межі з доліхокранією (табл. 1). На двох черепах у зв'язку з тим, що їх збереженість незадовільна, черепний індекс установити не вдалось. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа помірні (133,9 мм). Вушна висота в межах середніх розмірів, як і довжина основи черепа.

Лобна кістка має помірну ширину у фронтальному відділі. Вилічний діаметр, який виміряно на 15 придатних чоловічих черепах, у середньому малий. Верхня висота обличчя, визначена за 20 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота обличчя за верхньолицьовим індексом (51,6) характеризується як помірна. Загальний кут обличчя в серії з дружинних могильників Середнього Подесення становить 85,9° і вказує на ортогнатність. Назомалярний і зигмаксилярний кути горизонтального профілювання обличчя малі (відповідно 136,9° і 124,7°), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна.

Мала висота орбіт і середня їхня ширина зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на середні орбіти (мезоконхія).

Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (48,8) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується сильним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,6°). Перенісся високе як за симотичним індексом, так і за дакріальним (табл. 1).

Таблиця 1 – Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з соціальної групи дружинних могильників Середнього Подесення XI–XII ст.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	187,1	25	7,1*	1,43	1,01	171,0	204,0
8	Поперечний діаметр	140,7	23	5,5*	1,15	0,81	131,0	155,0
17	Висотний діаметр	133,9	23	4,4**	0,91	0,64	123,0	141,0
5	Довжина основи черепа	102,2	22	5,7*	1,21	0,86	89,0	114,0
9	Найменша ширина лоба	97,5	24	4,4	0,89	0,63	90,0	105,0
45	Вилічний діаметр	130,0	15	5,8*	1,50	1,06	120,0	139,0
40	Довжина основи обличчя	96,7	20	6,8*	1,52	1,07	80,0	109,0
48	Верхня висота обличчя	68,1	20	3,8**	0,84	0,60	63,0	75,0
43	Верхня ширина обличчя	104,6	13	4,0	1,10	0,78	99,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	93,8	12	4,2**	1,22	0,86	86,0	102,0
55	Висота носа	50,9	21	3,7*	0,80	0,56	43,0	60,0
54	Ширина носа	24,9	20	1,8	0,40	0,28	22,0	28,0
51	Ширина орбіти	41,4	18	1,7	0,40	0,28	37,0	44,1
52	Висота орбіти	32,7	22	2,0	0,42	0,30	29,0	36,2
20	Вушна висота	114,3	16	4,4*	1,11	0,79	110,0	127,0
SC (57)	Симотична ширина	8,8	11	1,5*	0,45	0,32	6,0	11,0
SS	Симотична висота	4,3	11	1,2*	0,36	0,26	2,4	6,0
DC (49a)	Дакріальна ширина	22,5	12	3,3*	0,94	0,67	17,7	27,0
DS	Дакріальна висота	13,7	12	2,0*	0,57	0,40	10,5	16,2
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	87,3°	16	4,5*	1,12	0,80	81,0°	95,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	79,7°	11	3,3**	0,98	0,69	76,0°	86,0°
72	Кут загальнолицьовий	85,9°	14	3,7*	0,98	0,69	80,0°	93,0°
75(1).	Кут випинання носа	29,6°	12	7,8*	2,24	1,59	20,0°	48,0°
77.	Назомалярний кут	136,9°	15	6,5*	1,69	1,19	127,0°	150,0°
∠ Zm`.	Зигмаксилярний кут	124,7°	13	5,4	1,51	1,07	117,0°	132,0°
Індекси:								
8:1	Черепний	75,0	23	3,8*	0,80	0,57	70,8	84,0
17:1	Висотно-поздовжній	71,6	23	2,9	0,60	0,42	62,4	75,4
17:8	Висотно-поперечний	95,7	21	4,8*	1,05	0,74	86,6	104,0

9:8	Лобно-поперечний	69,6	23	2,8**	0,58	0,41	62,1	75,4
20:1	Висотно-поздовжній	61,1	16	3,2*	0,80	0,56	54,4	68,4
20:8	Висотно-поперечний	80,1	15	4,0*	1,04	0,74	71,9	88,1
10:8	Коронарно-поперечний	85,2	11	3,5*	1,06	0,75	78,1	89,7
9:10	Широтний лобний	82,9	11	3,8	1,15	0,82	76,3	88,1
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,1	14	5,2*	1,38	0,97	84,1	101,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,0	20	2,7**	0,60	0,42	47,7	57,7
9:45	Лобно-вличний	74,4	15	2,8**	0,73	0,52	68,9	79,5
10:45	Коронарно-вличний	90,6	10	4,8*	1,51	1,06	84,6	98,3
40:5	Випинання обличчя	95,4	18	6,1*	1,45	1,02	74,8	101,0
48:45	Верхній лицьовий	51,6	13	2,5**	0,70	0,49	47,1	55,6
54:55	Носовий	48,8	19	5,4*	1,27	0,90	70,7	88,3
DS:DC	Дакріальний	61,5	12	6,9**	2,00	1,42	49,4	76,5
SS:SC	Симотичний	50,4	13	13,8*	3,82	2,70	31,9	73,2
52:51	Орбітний	78,9	18	5,4*	1,27	0,90	70,7	88,3

M – середня арифметична величина, n – кількість випадків, σ – середні квадратичні відхилення, m (M) – похибка середньої арифметичної величини, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує середні величини квадратичного відхилення. ** менше за середні величини квадратичного відхилення.

Загалом у чоловічій вибірці перевищення середніх величин квадратичного відхилення відзначено в 26 випадках із 43 (60,4%), нижчими за стандартні величини виявилися середні квадратичні відхилення «сигми» у дев'яти ознак (20,9%), а у восьми ознак (18,6%) сигма вкладається в стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна порушувати питання про морфологічну неоднорідність групи (табл. 1).

При класифікації чоловіків з дружинних могильників Середнього Подесення за Т.І. Алексеевою [4, Табл. 20, с. 67], серія потрапляє (крім носового показника, який не входить у цю таблицю, хоча він середньо широкий) до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, подібного до чернігівських, переяславських, київських «полян».

Особливістю групи є висотний діаметр черепної коробки ($ba - br$) та низьке обличчя. Висотний діаметр черепної коробки хоч і визначений як помірний, але наближається до низьких категорій. Морфологічна подібність висотного діаметра досліджуваної чоловічої серії простежується до двох чернігівських груп, таких як Некрополь [12, с. 48-75] та Окольне місто [14, с. 49-84], а також до смоленських «кривичів» [4, с. 123].

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруських мешканців Чернігівського Подесення та їхніх сусідів. При порівнянні метричних даних досліджуваної вибірки й загальної серії Чернігова [14, с. 80] слід звернути увагу на подібність таких основних індексів як черепний (мезокранія), верхньолицьовий (мезен), носовий (мезоринія), орбітний (мезоконхія), однак чернігівська вибірка перебуває на межі з низькими категоріями. Якщо порівнювати лінійні розміри, в цих серіях подібні поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, верхня висота обличчя (мала). Розбіжності виявляються у вличному діаметрі, де серія з дружинних поховань вузьколиця, а в чоловіків з м. Чернігова виявилися помірно широкі обличчя. Лоб більш нахилений у чернігівській групі, тоді як у серії дружинних поховань він наближається до прямого. Також слід відзначити ортогнатність серії поховань дружинників та мезогнатність поховань Чернігова. Різні симотичний і дакріальний індекси та кут випинання носа, перенісся виявилось вищим у дружинників, у яких і більший кут його випинання. Отже, за морфологією чоловіча група дружинників дещо несхожа на чоловіче населення Чернігова.

Щоб виявити основні напрямки морфологічних зв'язків давньоруської соціальної групи з Чернігівського Подесення та визначити її місце в системі антропологічних типів Київської Русі X–XIII ст., застосовувався міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [11, с. 212-229]. Залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа ($b-br$), найменша ширина лоба, вличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомаллярний та зигомаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1993 р. [47, с. 459-462].

Для порівняльного матеріалу залучено дані 46 чоловічих краніологічних серій II тис., які дослідили різні вчені, зокрема 24 групи мешканців давньоруських міст, що репрезентують території різних племен: Галич [38, с. 119-124], Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського [42, с. 420-424], м. Переяслав-Хмельницький [40, с. 400-406]; Витачів [4], Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань [2, с. 122-125]; Путивль [37, с. 181-212]; Юр'їв [35, с. 49-60; 38, с. 137, 321, 322], Новгородка [43, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щекавиця в Києві [30, с. 40]; Псков [45, с. 14-17]; Стара Ладога [36, с. 90-107; 45, с. 14-84]; Ярославль [10, с. 206]; Чернігів [12, с. 46-81; 14, с. 80], Погориння, що включає м. Дорогобуж [21, с. 12-29] та Пересопницю [22, с. 165-190], Любеч [7, с. 18; 15, с. 3-39]; Києво-Печерська лавра [24, с. 151-166]; Воїнь [51, с. 95-102], Желні [23, с. 3-22], Любеч [15, с. 3-39] Липове [17, с. 122-143].

Поховання сільських мешканців представлено матеріалами з 26 східнослов'янських могильників: київські «поляни», «кривичі» (5 груп), «в'ятичі», «радимичі», «дреговичі», «новгородські словени» [4, с. 123; 5], Кам'яне [25, с. 4-26]; Монастирок [39, с. 135-138]; Григорівка, Бучак [30]; хут. Зелений Гай [13, с. 43-55], Автуничі [18, с. 79-97], Ліскове [20, с. 83-90]; Збірна вибірка «сіверян» [16, с. 19-41]; Бранешти [6, с. 111, 118]; Південно-Східне Приладощя [46, с. 57-60]; Бегунці [48, с. 74-105]; збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють з західною гілкою «дреговичів» [31, с. 138-149], а також полоцькі «кривичі» [26, с. 165].

В координатному полі I та II канонічних векторів (КВ) спостерігається два скупчення краніологічних серій (рис. 1*). Праворуч (де розміщена й досліджувана група) – з додатними значеннями I КВ і ліворуч (спостерігаємо столицю князівства – Чернігів) – з від'ємними значеннями I КВ. Отже, зразу простежується відмінність між названими групами.

За I КВ (22,3% загальної дисперсії) чоловічі черепи дружинників, що отримали помірні додатні значення вектора (0,362), подібні до вибірки Галич (0,316), Желні (0,430) та, меншою мірою, – Ярославля (0,311). На розподіл серій за цим КВ найбільше вплинули такі ознаки: виличний діаметр (0,516), ширина лоба (0,616), висота обличчя (0,344), висота носа (0,504) й кут випинання носових кісток (0,901). Коефіцієнти кореляцій I–III КВ наведено в табл. 2.

Таблиця 2 – Коефіцієнти кореляцій I–III КВ серед 47 чоловічих груп X–XIII ст. з території Київської Русі

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,431	-0,460	0,135
8. Поперечний діаметр	0,233	0,498	0,350
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,213	-0,136	0,709
9. Найменша ширина лоба	0,616	-0,154	0,358
45. Виличний діаметр	0,516	0,334	0,167
48. Верхня висота обличчя	0,344	-0,145	0,324
55. Висота носа	0,504	-0,182	-0,358
54. Ширина носа	-0,021	0,234	-0,028
51. Ширина орбіти	-0,081	0,493	0,242
52. Висота орбіти	0,071	0,317	-0,368
77. Назомаллярний кут	-0,055	-0,419	0,574
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	-0,223	0,494	0,333
SS:SC. Симоличний індекс	0,035	-0,180	-0,321
75 (1). Кут випинання носа	0,901	0,319	-0,024
Внесок у загальну дисперсію (%)	22,349	16,778	12,075
I–III КВ			

За II КВ (16,7% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала малі від'ємні значення (-0,195) до «радимичів» (-0,219), вибірки Бучак (-0,221) і Галича (-0,277). На розподіл серій вплинули довжина (-0,460) та ширина черепної коробки (0,498), ширина носа (0,244) й орбіт (0,493) і зигмаксиллярний кут обличчя (0,494).

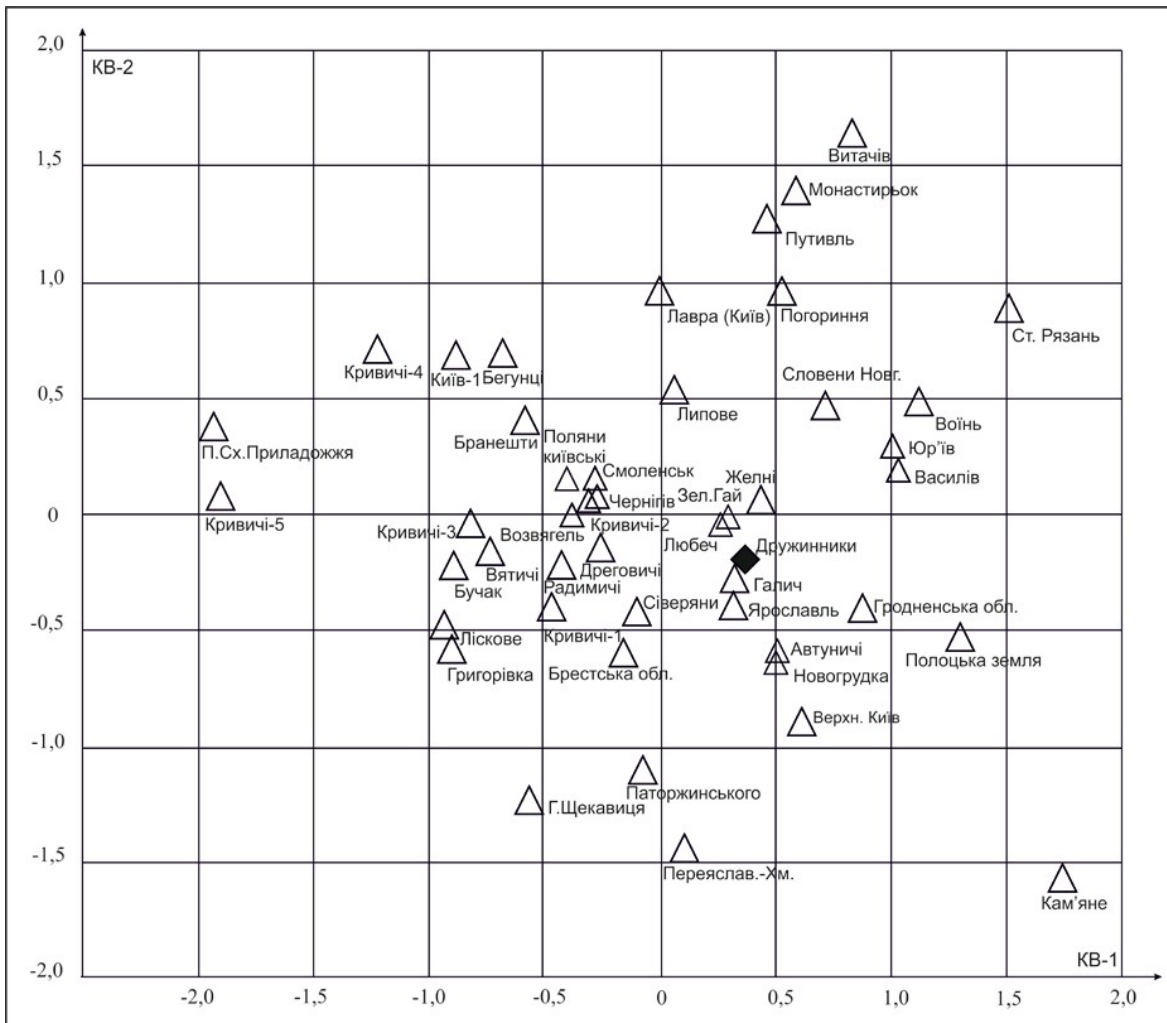

Рис. 1. Розташування 47 чоловічих груп з Київської Русі в просторі I і II кв. Київ-1 (за Т.І. Алексеевою, 1973 р.).

За кв III (12,0% загальної дисперсії) основні роз'єднавчі ознаки такі: висотний діаметр черепної коробки (0,709), висота орбіт (-0,368), назомалярний кут обличчя (0,574) та симотичний індекс (-0,321). Виявляється схожість досліджуваної серії, що отримала від'ємні значення вектора (-0,613), на збірну групу з Брестської обл. (-0,735).

У цілому, за трьома кв, помітна певна статистична подібність досліджуваної чоловічої групи окремого соціального походження з Чернігівського Подесення до черепів з Галича (рис. 1). При візуальному порівнянні метричних ознак названих серій спостерігається подібність таких показників як черепний (мезокранний), верхній лицьовий (мезен), орбітний (мезоконхія), носовий (мезоринія), симотичний (великий), дакріальний (великий). Також можна відзначити різке профілювання обличчя та великий кут випинання носа в обох серіях і майже ідентичну вушну висоту ($p - br$), висоту обличчя та орбіт. Висота черепної коробки в обох випадках помірна. Відмінність також є, але не така яскрава. Ширина обличчя у вибірці з Галича помірна, водночас у дружинників вилиці, за лінійними розмірами, вузькі.

Підтверджуються дослідження П.М. Покаса [39], про морфологічну подібність серії чоловічих черепів з дружинних некрополів до містян. В нашому випадку це вибірка похованих у Галичі, Ярославлі та Любечі.

На другому етапі дослідження, для перевірки версії про входження кавказьких воїнів до лав дружинників, до вже перерахованих груп було залучено три чоловічих серії з Кавказу, в складі яких понад 10 черепів (рис. 2). А саме: Узунтала IX–XI ст. (склепи) з Дагестану [1, с. 124; 8, с. 22, 102-103], Змейський з Осетії XI–XIII ст. [1, с. 127; 8, с. 22], та Черкесія – пізня група VIII–XII ст. [1, с. 126]. Таким чином, до канонічного аналізу залучено 50 серій зі Східної Європи за згаданими 13 ознаками та одним індексом.

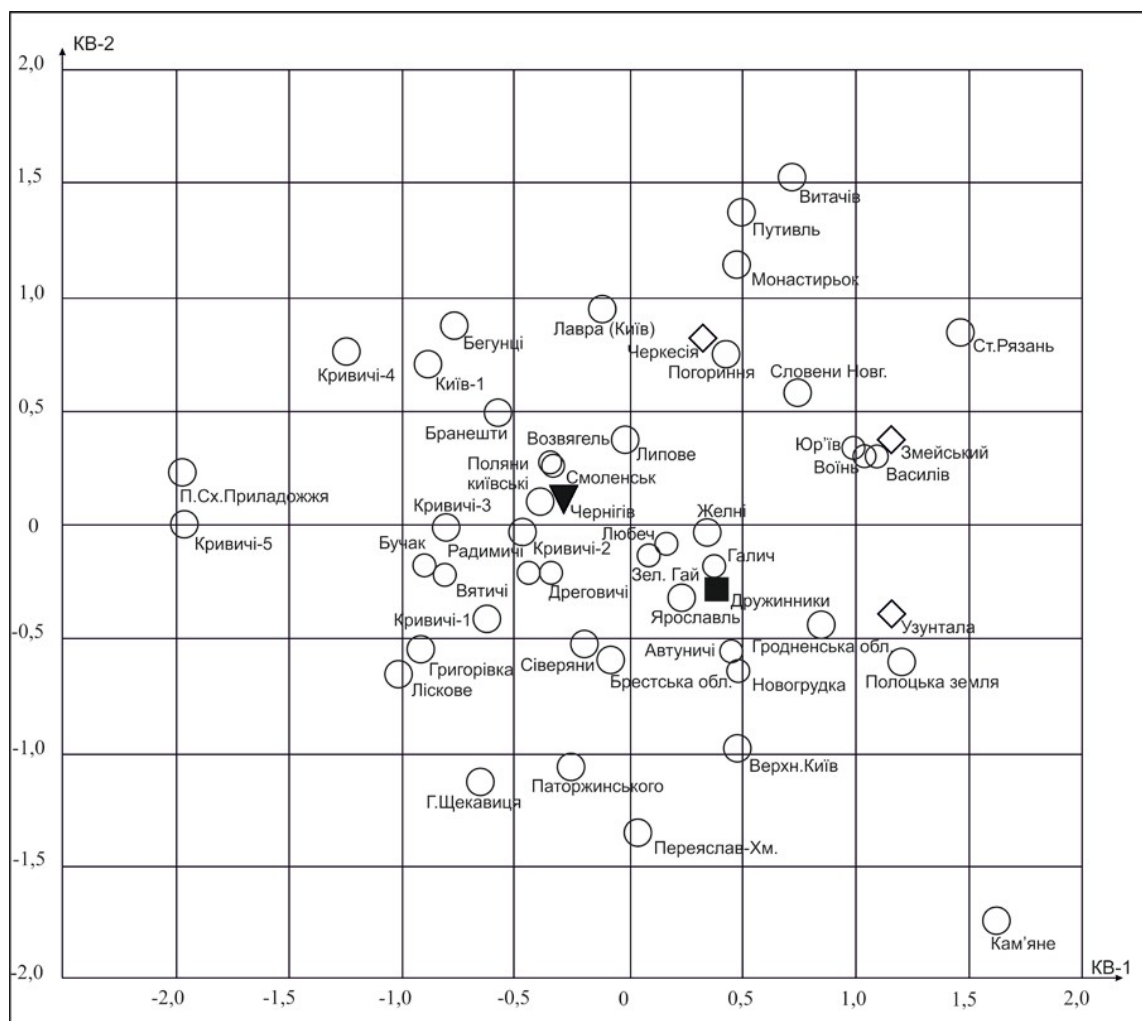

Рис. 2. Розташування 50 чоловічих груп з Київської Русі та Кавказу в просторі I і II KV.

На другому рисунку візуально продемонстровано відмінність двох давньоруських кавказьких груп (Узунтала 1,152, -0,392, -0,328 та Змейський 1,150, 0,376, 0,503), що розташовані праворуч у координатному полі, як від групи дружинників Середнього Подесення (дистанція за KV-I, 0,366; KV-II, -0,259; KV-III, -0,419), так і від Чернігова (-0,295; 0,113; 0,198) [12, с. 3-17; 32]. Окремо слід розглянути вибірку черкесів, котра отримала додатні значення як за першим (0,319), так і за другим (0,824) та третім (1,287) KV і виявилась подібною, але тільки за двома KV, до збірної серії Погориння (0,421, 0,753, -0,919).

Коефіцієнти кореляцій I–III KV, на відміну від попереднього аналізу, змінилися не дуже. Можна відзначити висоту обличчя, де навантаження припали на KV III та симотичний індекс, який роз'єднує черепа вже за I KV (табл. 3).

Таблиця 3 – Коефіцієнти кореляцій I–III KV серед 50 чоловічих груп X–XIII ст. з території Київської Русі та Кавказу

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,386	-0,502	0,010
8. Поперечний діаметр	0,324	0,570	0,416
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,186	-0,119	0,453
9. Найменша ширина лоба	0,645	-0,101	0,363
45. Виличний діаметр	0,481	0,368	0,170
48. Верхня висота обличчя	0,404	-0,022	0,418
55. Висота носа	0,535	-0,161	-0,168

54. Ширина носа	-0,058	0,208	-0,169
51. Ширина орбіти	-0,116	0,541	0,195
52. Висота орбіти	0,111	0,284	-0,287
77. Назомалярний кут	-0,069	-0,225	0,758
$\angle Zm'$. Зигмаксиллярний кут	-0,287	0,454	0,028
SS:SC. Симотичний індекс	0,197	-0,111	0,024
75 (1). Кут випинання носа	0,912	0,297	-0,033
Внесок у загальну дисперсію (%)	21,794	15,524	11,797

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1. При класифікації чоловіків з дружинних могильників Середнього Подесення за типологією Т.І. Алексеевої, виявлено, що серія певною мірою потрапляє у стандарти мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, подібного до чернігівських, переяславських та київських «полян».

2. Продемонстровано подібність досліджуваної чоловічої серії з дружинних некрополів Чернігівського Подесення до похованих у м. Галич, Любеч та Ярославль.

3. Підтверджуються висновки П.М. Покаса про неоднорідність та змішаний склад вибірки чоловічих черепів з дружинних некрополів. Також підтверджуються дослідження П.М. Покаса про морфологічну подібність вибірки чоловічих черепів з дружинних некрополів до містян. В нашому випадку це вибірка з Галича, Ярославль, Желні та Любеч. Усі вони представляють різні регіони Південної Русі та Ростово-Суздальське князівство.

4. Не вдалося виявити різкої відмінності кавказьких груп VIII–XII ст. від слов'янських серій IX–XIII ст. а також подібності їх до збірної вибірки з дружинних некрополів Чернігівського Подесення.

Джерела та література:

- Алексеев, В. П. (2009). *Происхождение народов Кавказа*. Москва.
- Алексеев, В. П. (2008). *Происхождение народов Восточной Европы*. В кн. В. П. Алексеев, *Избранное* (Т. 4). Москва.
- Алекшин, В. А. (1975). *К вопросу о методике реконструкций социальной структуры по данным погребального обряда. Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований*. Ленинград.
- Алексеева, Т. И. (1973). *Этногенез восточных славян*. Москва.
- Алексеева, Т. И. (1969). Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України*, 4, 73-86.
- Великанова, М. С. (1975). *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва.
- Веремейчик, Е. М., Долженко, Ю. В. (2013). Могильник XII–XIII вв. На Замковой горе в Любече (по матеріалам раскопок 2010-2012 гг.). В кн. *5-я международная конференция «Алексеевские чтения»: тезисы* (с. 18). Москва.
- Гаджиев, А. Г. (1975). *Древнее население Дагестана по данным краниологии*. Москва.
- Гарига-Грихно, М. (2017). Історіографія досліджень давньоруських курганів Чернігівщини у 50-80 рр. ХХ ст. (за матеріалами Наукового архіву ІА НАН України). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 21, 431-439.
- Гончарова, Н. Н. (2011). Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии: науч. альманах*, 19, 202-216.
- Дерябин, В. Е. (2008). *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва.
- Долженко, Ю. В. (2011а). До антропології похованих у Чернігівському Некрополі X–XIII ст. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 26, 46-81.
- Долженко, Ю. В. (2013). Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. *Археологія*, 2, 43-55.
- Долженко, Ю. В. (2014). Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Історична антропология та біоархеология України: наук. збірка*, 1, 49-84.
- Долженко, Ю. В. (2015). До краниології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*. Тернопіль, 1, 1, 3-39.
- Долженко, Ю. В. (2016). Нові краниологічні матеріали літописних сіверян X–XI ст. *Ніжинська Старовина*, Ніжин; Київ, 22 (25), 19-41.
- Долженко, Ю. В. (2017). Курганний могильник Липове XI–XII ст. за даними краниології. *Історична пам'ять*, 36, 122-143.
- Долженко, Ю. В. (2018). До краниології давньоруських поховань у с. Гушин. В кн. *Міжнародна наукова-практична конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання»: тези доповідей* (с. 29-32). Київ.
- Долженко, Ю. В. (2019). Сільське населення Чернігово-Сіверщини X–XIII ст. за даними краниометрії. В кн. *Сторінки історії: зб. наук. праць* (Вип. 47, с. 7-30). Київ.

20. Долженко, Ю. В., Веремейчик, О. М. (2015). Населення селища Ліскове XII–XIII ст. за даними краніології. В кн. *Сіверщина в історії України* (Вип. 8, с. 83-90). Київ; Глухів.
21. Долженко, Ю. В., & Прищепа, Б. А. (2015). Краніологічні матеріали з давньоруського міста Дорогобужа. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 1, 12-29.
22. Долженко, Ю. В., Прищепа, Б. А. (2016). Антропологічні матеріали XI–XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересоппниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*, 20, 165-190.
23. Долженко, Ю. В., Прядко, О. О. (2016). Краніологія населення давньоруського міста Желні. В кн. *Наукові записки з української історії: зб. наук. статей* (Вип. 38, с. 3-22). Переяслав-Хмельницький.
24. Дяченко, В. Д. (1993). Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.). В кн. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984-1989* (с. 151-166). Київ.
25. Дяченко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. (1984). Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). В кн. *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины* (с. 4-26). Киев.
26. Емельянчик, О. А. (2012). Антропологический состав средневекового сельского населения Полоцкой земли по данным краниологии. *Вестник Антропологии: науч. альманах*, 22, 161-173.
27. Зіневич, Г. П. (1962). До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України*, 2, 37-47.
28. Коваленко, В., Моця, А., Сытый, Ю. (2003). Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998–2002 гг. В кн. *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.: матеріали Міжнар. польового археологічного семінару* (с. 51-83). Чернігів.
29. Коваленко, В. П., Моця, О. П., Скороход, В. М. (2010). Дослідження посаду городища Коровель біля с. Шестовиця у 2009 р. В кн. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.* (с. 194-195). Київ.
30. Козак, О. Д. (2010). *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ.
31. Коробушкіна, Т. Н., Саливон, І. І. (1990). Сельское население Среднего Побужья IX–XIII вв. (по материалам курганных могильников). *Археология*, 3, 138-149.
32. Моця, О., & Казаков, А. (2011). *Давньоруський Чернігів*. Київ.
33. Никитюк, Б. А. (1960). О закономерностях облитерации швов на наружной поверхности мозгового отдела черепа человека. *Вопросы антропологии*, 2, 115-121.
34. Никитюк, Б. А. (1960а). Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*, 3, 118-129.
35. Орлов, Р. С., Моця, А. П., Покас, П. М. (1985). *Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* Киев.
36. Пашкова, В. И. (1958). *Определение пола и возраста по черепу*. Ставрополь.
37. Покас, П. М. (1984). Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. В кн. *Приложение I к плановой теме 81, 1984/81. Сухобоков О.В. Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX–XIV вв.* (с. 181-212). Киев.
38. Покас, П. М. (1988). *Антропологическая характеристика погребений. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев.
39. Покас, П. М. (1988б). Средневековое население среднего Подесенья – по данным антропологии. В кн. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* (с. 118-127). Киев.
40. Рудич, Т. А. (2007). Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницький). *Вестник антропологии*, 15, 2, 400-406.
41. Рудич, Т. О. (1998). Антропологічний склад населення давнього Галича. В кн. *Галич та Галицька земля* (с. 119-124). Київ; Галич.
42. Рудич, Т. О. (2005). Антропологічний склад населення могильника давньоруської доби на вул. Паторжинського, 14 у м. Києві. В кн. *Археологічні дослідження в Україні 2003-2004* (с. 420-424). Запоріжжя.
43. Саливон, І. І. (1971). Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка. *Матеріали з археології України*, 5, 92-110.
44. Самоквасов, Д. Я. (1908). Указатель городищ Черниговской губернии. В кн. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам* (с. 103-119). Москва.
45. Санкина, С. Л. (2000). *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург.
46. Санкина, С. Л., Козинцев, А. Г. (1995). Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. *Антропология сегодня*, 1, 90-107.
47. Санкина, С. Л., Моисеев, В. Г. (2006). Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум*, 5, 459-462.
48. Хартанович, В. И., Чистов, Ю. К. (1984). Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании). В кн. *Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии* (с. 74-105). Ленинград.
49. Ясновська, Л. В. (2010). Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *Археологія і давня історія України*, 1, 216-225.
50. Aleksieywa, T. I. (1966). Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennych. *Materialy i prace Antropologiczne*, 72. Wroclaw. 143 s.
51. Dolzhenko, Yu. V. (2015). Die bevölkerung der stadt Woyin XII-XIV jh. nach kranilogiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; III, 95–102.
52. Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer*

References

1. Alekseyev, V. P. (2009). *Proiskhozhdeniye narodov Kavkaza [The origin of the peoples of the Caucasus]*. Moskva [in Russian].
2. Alekseyev, V. P. (2008). *Proiskhozhdeniye narodov Vostochnoy Evropy [The origin of the peoples of Eastern Europe]*. In V. P. Alekseyev, *Izbrannoye [Favorite]* (Vol. 4). Moskva [in Russian].
3. Alekshin, V. A. (1975). *K voprosu o metodike rekonstruktsiy sotsialnoy struktury po dannym pogrebalnogo obryada. Predmet i obyekt arkhologii i voprosy metodiki arkhologicheskikh issledovaniy [To the question of the method of reconstruction of the social structure according to the funeral rite. The subject and object of archeology and questions of the methodology of archaeological research]*. Leningrad [in Russian].
4. Alekseyeva, T. I. (1973). *Etnogenez vostochnykh slavyan [Ethnogenesis of the Eastern Slavs]*. Moskva [in Russian].
5. Aleksieieva, T. I. (1969). *Antropolohichniy sklad naseleenniya davnoruskykh mist [Anthropological composition of the population of ancient cities]*. *Materialy z antropolohii Ukrainy [Materials on anthropology of Ukraine]*. Kyiv, 4, 73-86 [in Ukrainian].
6. Velikanova, M. S. (1975). *Paleoantropologiya Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia [Paleoanthropology of the Prut-Dniester interfluvium]*. Moskva [in Russian].
7. Veremeychik, E. M., & Dolzhenko, Yu. V. (2013). *Mogilnik XII-XIII vv. Na Zamkovoy gore v Lyubeche (po materialam raskopok 2010-2012 gg.) [The burial ground of the XII-XIII centuries. On Castle Hill in Lubec (based on excavations from 2010-2012)]*. In *5-ya mezhdunarodnaya konferentsiya «Alekseyevskiye chteniya» [5th International Conference "Alekseev Readings"]*: tezisy (p. 18). Moskva [in Russian].
8. Gadzhiyev, A. G. (1975). *Drevneye naseleniye Dagestana po dannym kraniologii [The ancient population of Dagestan according to craniology]*. Moskva [in Russian].
9. Haryha-Hrykhno, M. (2017). *Istoriografiya doslidzhen davnoruskykh kurhaniv Chernihivshchyny u 50-80 rr. XX st. (za materialamy Naukovoho arkhivu IA NAN Ukrainy) [Historiography of research of ancient mounds of Chernihiv region in the 50-80s of the twentieth century. (based on the materials of the Scientific Archive of the IA NAS of Ukraine)]*. *Materialy i doslidzhennia z arkhologii Prykarpattia i Volyni [Materials and research on the archeology of Prykarpattia and Volyn]*, 21, 431-439 [in Ukrainian].
10. Goncharova, N. N. (2011). *Formirovaniye antropologicheskogo raznoobraziya srednevekovykh gorodov: Yaroslavl. Dmitrov. Kolomna [The formation of the anthropological diversity of medieval cities: Yaroslavl, Dmitrov, Kolomna]*. *Vestnik antropologii [Bulletin of Anthropology]: nauchnyy almanakh*, 19, 202-216 [in Russian].
11. Deryabin, V. E. (2008). *Kurs lektsiy po mnogomernoy biometrii dlya antropologov [Lecture course on multidimensional biometrics for anthropologists]*. Moskva [in Russian].
12. Dolzhenko, Yu. V. (2011a). *Do antropolohii pokhovanykh u Chernihivskomu Nekropoli X–XIII st. [To the anthropology of the buried in the Chernihiv Necropolis of the X-XIII centuries.]*. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii [Scientific notes on Ukrainian history]*, Pereiaslav-Khmelnitskyi, 26, 46-81 [in Ukrainian].
13. Dolzhenko, Yu. V. (2013). *Antropolohichni materialy z davnoruskoho kurhannoho kompleksu u khutora Zelenyi Hai [Anthropological materials from the ancient Russian mound complex near the village of Zelenyi Hai]*. *Arkheolohiia [Archeology]*, 2, 43-55 [in Ukrainian].
14. Dolzhenko, Yu. V. (2014). *Antropolohichniy sklad davnoruskoho Chernihova [Anthropological composition of ancient Chernihiv]*. *Istorychna antropolohiia ta bioarkheolohiia Ukrainy [Historical anthropology and bioarchaeology of Ukraine]: naukova zbirka*, 1, 49-84 [in Ukrainian].
15. Dolzhenko, Yu. V. (2015). *Do kraniologii davnoruskoho naseleenniya Liubecha [To the craniology of the ancient Russian population of Lyubech]*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: istoriia [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: story]*, 1, 1, 3-39 [in Ukrainian].
16. Dolzhenko, Yu. V. (2016). *Novi kraniolohichni materialy litopysnykh siverian X–XI st. [New craniological materials of chronicle northerners of the X – XI centuries.]*. *Nizhynska Starovyna [Nizhyn Antiquity]*, Nizhyn; Kyiv, 22 (25), 19-41 [in Ukrainian].
17. Dolzhenko, Yu. V. (2017). *Kurhanni mohylnyk Lypove XI–XII st. za danymy kraniologii [Burial mound Lipovo XI-XII centuries. according to craniology]*. *Istorychna pam'iat [Historical memory]*, 36, 122-143 [in Ukrainian].
18. Dolzhenko, Yu. V. (2018). *Do kraniologii davnoruskykh pokhovan u s. Hushchyn [To the craniology of ancient Russian burials in the village of Gushchin]*. In *Mizhnarodna naukova-praktychna konferentsiia «VII Mizhdystyplinarni humanitarni chytannia» [International scientific-practical conference "VII Interdisciplinary Humanitarian Readings"]*: tezy dopovidei (pp. 29-32). Kyiv [in Ukrainian].
19. Dolzhenko, Yu. V. (2019). *Silske naseleenniya Chernihovo-Sivershchyny X–XIII st. za danymy kraniometrii [The rural population of Chernihiv-Sivershchyna of the 10th – 13th centuries. according to craniometry]*. In *Storinky istorii [Pages of history]: zbirnyk naukovykh prats (Is. 47, pp. 7-30)*. Kyiv [in Ukrainian].
20. Dolzhenko, Yu. V., & Veremeichyk, O. M. (2015). *Naseleenniya selyshcha Liskove XII–XIII st. za danymy kraniologii [The population of the village of Liskove XII-XIII centuries. according to craniology]*. In *Sivershchyna v istorii Ukrainy [Sivershchyna in the history of Ukraine]* (Is. 8, pp. 83-90). Kyiv; Hlukhiv [in Ukrainian].
21. Dolzhenko, Yu. V., & Pryshchepa, B. A. (2015). *Kraniolohichni materialy z davnoruskoho mista Dorohobuzha [Craniological materials from the ancient Russian city of Dorogobuzh]*. *Naukovi zapysky Ternopilskoho*

natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: istoriia [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: story], 2, 1, 12-29.

22. Dolzhenko, Yu. V., & Pryshchepa, B. A. (2016). Antropologichni materialy XI–XIII st. pohorynskykh mist Dorohobuzha i Peresopnytsi [Anthropological materials of the XI–XIII centuries. Pohorin cities Dorogobuzh and Peresopnytsia]. *Materialy doslidzhennia arkeolohii Zakarpattia i Volyni [Materials of research of archeology of Transcarpathia and Volyn]*, 20, 165-190 [in Ukrainian].
23. Dolzhenko, Yu. V., & Priadko, O. O. (2016). Kraniolohiia naselennia davnoruskoho mista Zhelni [Craniology of the population of the ancient Russian city of Zhelny]. In *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii [Scientific notes on Ukrainian history]: zbirnyk naukovykh statei (Is. 38, pp. 3-22). Pereiaslav-Khmelnitskyi* [in Ukrainian].
24. Diachenko, V. D. (1993). Antropologichnyi sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI–XIII st.) [Anthropological composition of Kyiv and its environs in the Middle Ages (XI–XIII centuries)]. In *Starodavnii Kyiv. Arkheolohichni doslidzhennia 1984-1989 [Ancient Kyiv. Archaeological research 1984-1989]* (pp. 151-166). Kyiv [in Ukrainian].
25. Dyachenko, V. D., Pokas, P. M., & Sukhobokov, O. V. (1984). Drevnerusskoye naseleniye Levoberezhnoy Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoye) [The Old Russian population of Left-Bank Ukraine (based on materials from the burial ground near the village of Kamennoye)]. In *Antropologicheskiye dannyye o sostave drevnego naseleniya na territorii Ukrainy [Anthropological data on the composition of the ancient population in Ukraine]* (pp. 4-26). Kiev [in Russian].
26. Emelianchik, O. A. (2012). Antropologicheskyy sostav srednevekovogo selskogo naseleniya Polotskoy zemli po dannym kraniologii [Anthropological composition of the medieval rural population of Polotsk land according to craniology]. *Vestnik Antropologii [Bulletin of Anthropology]: nauchnyy almanakh*, 22, 161-173 [in Russian].
27. Zinevych, H. P. (1962). Do antropologii Shestovytskoho mohylnyka [To the anthropology of the Shestovytzia cemetery]. *Materialy z antropologii Ukrainy [Materials on anthropology of Ukraine]*, 2, 37-47 [in Ukrainian].
28. Kovalenko, V., Motsya, A., & Sytyy, Yu. (2003). Arkheologicheskiye issledovaniya Shestovitskogo kompleksa v 1998-2002 gg. [Archaeological research of the Shestovitsky complex in 1998–2002.] In *Druzhynni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy VIII–XI st. [Marital antiquities of Central and Eastern Europe VIII–XI centuries]: materialy Mizhnar. polovoho arkeolohichnoho seminaru* (pp. 51-83). Chernihiv [in Ukrainian].
29. Kovalenko, V. P., Motsia, O. P., & Skorokhod, V. M. (2010). Doslidzhennia posadu horodyshcha Korovel bilia s. Shestovytzia u 2009 r. [Research of the position of the Korovel settlement near the village of Shestovytzia in 2009] In *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r. [Archaeological research in Ukraine in 2009]* (pp. 194-195). Kyiv [in Ukrainian].
30. Kozak, O. D. (2010). *Kyiany kniazhoi doby. Bioarkheolohichni studii [Kievans of the princely era. Bioarchaeological studies]*. Kyiv [in Ukrainian].
31. Korobushkina, T. N., & Salivon, I. I. (1990). Selskoye naseleniye Srednego Pobuzhia IX–XIII vv. (po materialam kurgannykh mogilnikov) [Rural population of the Middle Obuvii IX – XIII centuries. (based on materials from burial mounds)]. *Arkheologiya [Archeology]*, 3, 138-149 [in Russian].
32. Motsia, O., & Kazakov, A. (2011). *Davnoruskyi Chernihiv [Ancient Russian Chernihiv]*. Kyiv [in Ukrainian].
33. Nikityuk, B. A. (1960). O zakonomernostyakh obliterationii shvov na naruzhnoy poverkhnosti mozgovogo otdela cherepa cheloveka [On the patterns of obliteration of sutures on the outer surface of the medulla of the human skull]. *Voprosy antropologii [Anthropology Issues]*, 2, 115-121 [in Russian].
34. Nikityuk, B. A. (1960a). Opredeleniye vozrasta cheloveka po skeletu i zubam [Determining the age of a person by skeleton and teeth]. *Voprosy antropologii [Anthropology Issues]*, 3, 118-129 [in Russian].
35. Orlov, R. S., Motsya, A. P., & Pokas, P. M. (1985). *Issledovaniya letopisnogo Yuryeva na Rosi i ego okrestnostey Zemli Yuzhnoy Rusi v IX–XIV vv. [Studies of the annals of St. George in Russia and its environs. Land of South Russia in the IX–XIV centuries]*. Kiev [in Russian].
36. Pashkova, V. I. (1958). *Opredeleniye pola i vozrasta po cherepu [Determining the sex and age of the skull]*. Stavropol [in Russian].
37. Pokas, P. M. (1984). Antropologicheskaya kharakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979–1981 gg. [Anthropological characteristics of a series of skulls from excavations in Putivl in 1979–1981] Prilozheniye 1 k planovoy teme 81. 1984/81. Sukhobokov O. V. In *Istoriko-kulturnoye razvitiye yuzhnorusskikh zemel v IX–XIV vv. [Appendix 1 to planned topic 81, 1984/81. Sukhobokov O.V. Historical and cultural development of the South Russian lands in the IX – XIV centuries]* (pp. 181-212). Kiev [in Russian].
38. Pokas, P. M. (1988). *Antropologicheskaya kharakteristika pogrebeniy. Slavyanskiye pamyatniki u s. Monastyrek na Srednem Dnepre [Anthropological characteristics of burials. Slavic monuments at the village. Monastery on the Middle Dnieper]*. Kiev [in Russian].
39. Pokas, P. M. (1988b). Srednevekovoye naseleniye srednego Podesenia – po dannym antropologii [Medieval Population of Middle Podsenegia - According to Anthropology]. In *Chernigov i ego okrug v IX–XIII vv. [Chernihiv and its district in the IX – XIII centuries]* (pp. 118-127). Kiev [in Russian].
40. Rudich, T. A. (2007). Naseleniye Levoberezhnoy Ukrainy v drevnerusskoye vremya (po materialam mogilnika Pereyaslav-Khmelnitskiy) [Population of Left-Bank Ukraine in Old Russian Time (based on materials from the Pereyaslav-Khmelnitsky burial ground)]. *Vestnik antropologii [Bulletin of Anthropology]*, 15, 2, 400-406 [in Russian].
41. Rudych, T. O. (1998). Antropologichnyi sklad naselennia davnoho Halycha [Anthropological composition of the population of ancient Halych]. In *Halych ta Halytska zemlia [Halych and Halych land]* (pp. 119-124). Kyiv; Halych [in Ukrainian].
42. Rudych, T. O. (2005). Antropologichnyi sklad naselennia mohylnyka davnoruskoi doby na vul. Patorzhynskoho, 14 u m. Kyevi [Anthropological composition of the population of the cemetery of ancient times on the street. Patorzhynskoho, 14 in the city of Kyiv]. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2003-2004*

[*Archaeological research in Ukraine 2003-2004*], 420-424 [in Ukrainian].

43. Salyvon, I. I. (1971). Kraniolohichna kharakterystyka serednovichnoho naseleння m. Novohrudka [Cranio logical characteristics of the medieval population of Novogradok]. *Materialy z arkeolohii Ukrainy* [Materials on the archeology of Ukraine], 5, 92-110 [in Ukrainian].
44. Samokvasov, D. Ya. (1908). Ukazatel gorodishch Chernigovskoy gubernii [Index of the fortifications of Chernihiv province]. In *Severyanskaya zemlya i severyane po gorodishcham i mogilam* [Northerners' land and northerners by fortifications and graves] (pp. 103-119). Moskva [in Russian].
45. Sankina, S. L. (2000). *Eticheskaya istoriya srednevekovogo naseleniya Novgorodskoy zemli po dannym antropologii* [Ethnic history of the medieval population of Novgorod land according to anthropology]. Sankt-Peterburg [in Russian].
46. Sankina, S. L., & Kozintsev, A. G. (1995). Antropologicheskaya kharakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebeniy Staroy Ladogi [Anthropological characteristics of a series of skeletons from the medieval burials of Staraya Ladoga]. *Antropologiya segodnya* [Anthropology today], 1, 90-107 [in Russian].
47. Sankina, S. L., & Moiseyev, V. G. (2006). Aleksandr Grigoryevich Kozintsev [Alexander Grigorievich Kozintsev]. *Personalia. Antropologicheskii forum* [Personalia. Anthropological Forum], 5, 459-462 [in Russian].
48. Khartanovich, V. I., & Chistov, Yu. K. (1984). Antropologicheskii sostav srednevekovogo naseleniya Izhorskogo plato (primeneniye dvukh modeley faktornogo analiza v kraniometricheskom issledovanii) [Anthropological composition of the medieval population of the Izhora Plateau (application of two models of factor analysis in craniometric research)]. In *Problemy antropologii drevnego i sovremennogo naseleniya severa Evrazii* [Anthropology problems of the ancient and modern population of the north of Eurasia] (pp. 74-105). Leningrad [in Russian].
49. Yasnovska, L. V. (2010). Davnoruski starozhynosti Chernihivshchyny v doslidzhenniakh Viddilu davnoruskoi ta serednovichnoi arkeolohii IA NAN Ukrainy [Ancient Russian antiquities of Chernihiv region in the research of the Department of Ancient Russian and Medieval Archeology of the IA NAS of Ukraine]. In *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy* [Archeology and ancient history of Ukraine] (Is. 1, pp. 216-225). Kyiv [in Ukrainian].
50. Aleksieywa, T. I. (1966). Wshodnioslowianskie szaszki z kurganow plemennykh. *Materialy i prace Antropologiczne*, 72. Wroclaw.
51. Dolzhenko, Yu. V. (2015). Die bevölkerung der stadt Woyin XII-XIV jh. nach kraniologiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; III, 95-102.
52. Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Jena, Bd. II.

Yuriy Dolzhenko

WIVES (WITH WEAPONS) BURIAL IX–XII CENT. OF THE MIDDLE PODESEN ACCORDING TO CRANIOLOGY

The article deals with the anthropological features of the male skulls of Brigades (9th – 12th Cent.) from the burial grounds in the villages Shestovytsia, Hushchyn and Orgoshch (Tabaivka), Chernihiv district of Chernihiv region. The author explored 25 male skulls from the excavations of 1872, 1956, 1983 and 2018 according to craniometrical data. The author compares general male group from the Brigade burial grounds of Middle Desna region to the synchronous selections from Eastern Europe and argues that the belongs to mesodolichocranic craniological type with the moderately wide face, similar to «polians» from Chernihiv, Pereiaslav and Kyiv, according to T. Aleksieieva. The investigated male series is similar to materials from the entombments from Halych, Liubech and Iaroslavl. It is possible to reaffirm the conclusions by P. Pokas about the non-homogeneity and mixed compound of male skulls from the Brigade necropolises as well as about their morphological resemblance to the townspeople from Halych, Iaroslavl, Zhelni and Liubech (various regions of Southern Rus and Rostov-Suzdal principality). The noticeable difference between the groups from Caucasus (8th – 12th Cent.) and the Slavonic series (9th – 13th Cent.) and their resemblance to general selection from the Brigade necropolises of Chernihiv Desna region was not found.

Key words: craniology, craniotomy, Middle Desna region of 9th – 12th cent., entombment, Brigade.